

PERSPECTIVA ETIMOLOGICĂ ASUPRA FAMILIEI DE CUVINTE

Grigore BRÂNCUȘ
Universitatea București

Résumé: Notre étude décrit des aspects du vocabulaire d'origine latine en roumain: son organisation dans des familles étymologiques constituées par la dérivation et, plus rarement, par la composition; le fait que l'héritage de celles-ci comme telles prouve le rapport de filiation directe entre le roumain et le latin; la différence entre les éléments hérités et les éléments empruntés.

Mots-clés: composition, dérivation, emprunt

Cuvintele moștenite din latină reprezintă componenta esențială a vocabularului românesc. Prin vechimea lor, cele mai multe dintre acestea au circulație generală și o mare frecvență în actul concret al comunicării. De la ele se formează numeroase alte cuvinte și construcții fixe (locuțiuni, expresii, frazeologii) cu caracter profund popular.

Prin criteriile expuse aici: circulație, frecvență, capacitate derivativă se determină așa-numitul fond principal de cuvinte, a cărui esență este, evident, latină.

Din cercetările statistice întreprinse asupra lexicului provenit din latină rezultă că „limba română, cu ramificațiile ei teritoriale, are 2188 de cuvinte de origine latină”.¹ După aprecierile lui R. Todoran, aproape un sfert dintre acestea se află numai în dacoromână și peste două sute numai în dialectele din sudul Dunării. Se desprind de aici două concluzii de ordin istoric foarte importante, anume că 1. româna s-a format pe un larg teritoriu romanizat, la nordul și la sudul fluviului și că 2. elementul romanic a persistat, fără întrerupere, de la origini până astăzi, pe teritoriul vechii Dacii.

Vocabularul latin transmis în română este constituit, în numeroase cazuri, din grupuri de cuvinte formate prin derivare, direct sau indirect, de la un termen de bază. De exemplu, *ac* și *ață*, în aparență cuvinte izolate, au un radical comun la nivelul latinei: *acus* și *acia*. De asemenea, *durea*, *dor*, *duios*, *duroare*, *dururos* înv. provin din etimoane organizate într-o familie lexicală: *dolere*, *dolus* (postverbal), **dolosus* (derivat din *dolinus* „durere”), *dolor*, *-orem*, *dolorosus*.

Uneori poate apărea un număr foarte mare de unități lexicale organizate într-un astfel de grup. De exemplu, în *Dicționarul etimologic al limbii române. Elementele latine*, A-Putea, 1907 – 1914, de I. A. Condrea și Ovid Densușianu, pe care se sprijină în bună măsură observațiile noastre, sunt date laolaltă cuvintele: *holba* vb. (< *volvere*), *vâltoare*, ar. *vultor* (< **vol(u)toria*), *vâltura* vb., *vultura* „tourbillonner; fouler les draps” (< *voltulare*), *volbură* (< *volvula*), *vâlvoare* (< *volvor*, *-orem*), *bulbucă* vb. (**volvicare*), *învoalbe* vb. înv. „rouler” (< *involvere*), *învolt* adj. (< *invol(u)tus*), *dezvolt* adj. înv. „epanoui” (< *disvolutus*) (de unde s-ar fi format vb. *dezvolta*), *suvoalbe* vb. „rouler, remuer, fouiller” și *suvolbi* (< *sub-volvere*), *sovâlta* vb. „escocher la pâte” (< *sub-volutare*). Am lăsat deoparte ar. *vâlvător* „ensouple” și *vâlvor* „trollius europaeus”. După cum se vede, unele sunt bine cunoscute în limba de astăzi, altele aparțin în exclusivitate limbii vechi ori graiurilor regionale sau dialectelor din sudul Dunării.

Familii lexicale etimologice privesc, de regulă, fondul latin al limbii. Ele sunt o dovadă că vocabularul moștenit este, în bună măsură, organizat în grupuri constituite în jurul câte unui nucleu comun, un vocabular înzestrat cu posibilități de a se dezvolta prin derivare și compunere.

Radicalul comun al unei familii etimologice se descoperă numai în latină, pentru că, din punctul de vedere al românei, elementele componente ale derivatelor nu sunt întotdeauna destul de clare. De exemplu, verbul *ire* „a merge” și derivatele cu prefixe *exire*, *perire*, *subire* s-au păstrat întocmai în română: *ii* (în istororomână), *ieși*, *pieri*, *sui*, dar înrudirea lor este evidentă numai în latină. De cuvântul de bază *albus* se leagă derivatele **albaster*, **albitia*, cl. *albities*, *exalbidus*, care au devenit în română *alb*, *albastru*, *albeață*, *sărbăd*; numai *albeață* s-ar raporta direct la *alb*.

La fel, *jugum*, **jugaster*, *jugulare*, cu un radical comun, se recunosc în reflexele românești *jug* (de aici *înjuga* și *dejuga*), *jugastru* „copac cu lemn de esență tare din care se fac juguri” și *junghia* (radicalul *jung* – cu un infix).

Unele familii conțin și cuvinte formate prin compunere. Exemplele sunt puține, pentru că acest procedeu nu este productiv nici în latină, nici în română: *caro*, *carnem* a fost transmis românei (*carne*) împreună cu derivatul **carnacius* (> *cârnaț*), dar și cu compusul *carnem – ligat* (> *cârneleagă*). De asemenea, *caseum* (> *caș*) și *caseum – ligat* (> *cășlegi*), *coda*, cl. *cauda* (> *coadă*) și compusul *coda-alba* (> *codalbă*, *codalb*). Lat. *medium* (> *miez*) s-a păstrat și în compusele *mediam diem* (> *miazăzi*), *mediam noctem* (> *miazănoapte*), *medius locus* (> *mijloc*); *dimidietas*, contaminat cu un sinonim din substrat (comp. alb. *gymēs* „jumătate”), s-a păstrat în *jumătate*; s-au adăugat la acestea derivatele propriu-zise: *meridiare* (> *meriza* vb. în Oaș), *medulla* (> *măduvă*), *medullarium* (> *mădular*). Radicalul comun se recunoaște numai printr-o analiză etimologică minuțioasă (cf. *CDDE*).

Prepozițiile, care se apropie de valorile prefixelor, apar destul de des în compunerea lexicală din cadrul familiei etimologice. De exemplu, prepozițiile *ad*, *de*, *ex*, *in*, *per*, *post* se întâlnesc în structura multor cuvinte. Astfel, *cald*, *căldare*, *căldură*, *scălda*, *scăldăciune* provin dintr-un grup etimologic alcătuit din *caldus* (cl. *calidus*, legat etimologic de vb. *caleo*, *-ēre* „a fi cald”, care nu s-a păstrat), *caldaria*, **caldura*, *excaldare*, *excaldatio*. La fel: *foale*, *fuior*, *înfoia*, *înfuleca*, *sufleca* au radical comun în latină dezvoltat cu prepozițiile *in*, *sub*, *follis*, **folliolus*, **infolliare*, *infollicare*, *subfollicare*. Adverbul *poi* înv. (< *post*) se grupează etimologic cu *apoi* (< *ad-post*), *înapoi* (< *in – ad – post*), *poimăine* (< *post-mane*) și prepoziție *după* (< *de-post*).

Verbele *prinde*, *aprinde*, *cuprinde*, *deprinde* sunt derivate pe teren latin: *prendere*, cl. *prehendere*, *apprendere*, *comprendere*, *deprendere* și, la fel, familia lui *pune*: *apune*, *depune*, *despune*, *prepune*, *răpune*, *spune* din lat. *ponere*, *apponere*, *deponere*, *disponere*, *praeponere*, *reponere*, *exponere*. Cu *intro* (> *întru*) s-au format *dintru* (< *de-intro*), *pentru* (< *per-intro*), *lăuntru* (cu *în*, *din*: *înlăuntru*, *dilăuntru*), *din illac-intro*.

Din familia lexicală moștenită în română cele mai multe derivate sunt cu sufixe, deși latina, după cum se știe, excela în derivate cu prefixe (ca greaca veche, germana, rusa etc.).

Într-o familie etimologică pot apărea, uneori, și substantive postverbale alături de verbele respective: *dor* și *durea* (*dolus* și *dolere*), *fugă* și *fugi* (*fuga* și *fugire*), *luptă* și *lupta* (*lucta* și *luctare*), *papă* și *păpa* (*pappa* și *pappare*)ⁱⁱ.

Numai elementele de origine latină sunt grupate în familii. Ele se deosebesc prin aceasta de împrumuturile din limbile vecine. Există, uneori, grupuri etimologice la cuvintele din slavă, maghiară, turcă, neogreacă, dar acestea sunt constituite doar din două – trei unități cu înrudire vizibilă, fără să formeze serii lungi de derivate ca cele latine; de exemplu: *drag* și *dragoste*, *iubi* și *ibovnic* (din slavă), *chip* și *chipeș* (din maghiară), *geam* și *geamgiu* (din turcă), *nostim* și *nostimadă*, *plictisi* și *plicticos* (din neogreacă) etc. În categoria împrumuturilor intră și cuvintele din substrat (împrumuturi

făcute de latina balcanică), cu precizarea că acestea apar complet izolate. În schimb, pe terenul intern al limbii, ele pot da naștere la familii lexicale foarte bogate; de exemplu, *mânz* are 15 derivate, *copil* 14, *buză* 12 etc.

Așadar, faptul că vocabularul de origine latină din română apare organizat în familii etimologice, moștenite ca atare din latină, pune în lumină raporturile de filiație directă dintre română și latină. S-ar desprinde de aici și un criteriu de distingere a elementelor moștenite față de cele împrumutate. Pe seama moștenirii latinești trebuie pusă și predilecția românei de a-și dezvolta vocabularul prin mijloacele interne de derivare cu sufixe și, mai rar, cu prefixe. De exemplu, *car* (< *carrum*) moștenit împreună cu *căra* vb., *cărare* (< *carraria*), *(in)cărca* (< *carricare*, *descărca* (< *discarricare*) se află la baza lanțului de derivate interne: *căruț*, *căruță*, *cărucior*, *cărucioară*, *căruțaș*, *cărucer*, *căroi*, *cărăuș*, *cărăuși* vb., *cărăușie*, *încărcătură* (cf. *CDDE*, nr. 253 – 258). Aproape de la fiecare cuvânt românesc se pot forma derivate cu sufixe.

În unele cazuri, în familia lexicală etimologică se cuprind și cuvinte reconstruite pentru perioada străveche a limbii. De exemplu, adj., subst. *căsătoriu*, cunoscut în limba veche cu sensul de „om însurat, om cu casă, stăpân al casei” (de aici verbul *căsători*), e derivat de la un verb **a căsa* care, la rândul lui, ar proveni dintr-un lat. vulgar **casare* „a face casă, a se stabili, a întemeia o căsnicie”ⁱⁱⁱ; pentru Occident, comp. sp., part. *casar* „a se căsători”, it. (*ac*)*casare* id., *TDRY*; *DA*. În felul acesta, familia lui *casă* apare mai dezvoltată: *casă*, (< *casa*), v. rom. *căsar* adj., subst. „care posedă o casă, om însurat” (< *casarius*), **căsa* vb. (< **casare*).

Din familia etimologică a subst. *apă* (< *aqua*) fac parte *adăpa* (< *adaquare*) și, probabil, un verb dispărut **apăta* (din lat. **aquatare*, cf. Hașdeu, *EMR*, II, s. *apăt*), de la care a derivat adj. *apătos* (în *DA*, derivat din **aquatosus*). S-ar adăuga aici *apos* (< *aquosus*), *apar* „aducător de apă” (< *aquarius*); în dicționare, e dat ca derivat intern de la *apă*; la fel de Al. Graur, *BL*, 5, 1937, p. 88. Vechimea lui *apar* e motivată de realități românești istorice: în satele de deal și de munte „se cară apă” de la fântânile din vale; de asemenea, în practicile creștine, se aduc, timp de patruzeci de zile, căldări de apă pentru pomana celui mort.

O modificare fonetică în structura radicalului latin se generalizează la întregul grup lexical, recunoscut întocmai în română; de exemplu, lat. *crassus* a devenit *grassus* (> *gras*), cu *g*, probabil sub influența lui *grossus* (> *gros*). Același fonetism apare și la *grăsun* (< *grasso*, *-onem*) și *îngrășa* (< **ingrassiare*, cl. *incrassare*).

La fel, *grevis*, cf. *gravis* (> *greu*), cu *a* devenit *e* prin analogie cu *levis*, își păstrează fonetismul în **grevitas* cl. *gravitas* (> *greutate*), **grevitia* (> *greută*), **grevitiosa* (> *grecioasă* adj. inv. „însărcinată”), **ingrevinare* (> *îngreunare* „rendre enceinte”), **ingrevicare* (> *îngreca* „a însărcina”). Exemple de modificări fonetice accidentale extinse de la cuvântul de bază la toată familia lexicală se pot da încă, folosind dicționarele și cercetările speciale de etimologie.

În unele cazuri, româna a moștenit numai derivatele, fără termenul – nucleu. Din familia lui *domus*, cuvânt care nu s-a păstrat, s-au transmis românei derivatele *dominus*, *domina*, pop. *domnus*, *domna* (> *domn*, *doamnă*), adj. (*dies*) *dominica* (> *duminică*), adj. *domesticus* (> *domestic*, *dumestic*; *dumesnic*, variantă mai târzie, cu un sufix slav). De adăugat compusul *Dumnezeu*, în care se recunoaște vocativul *domine*.

De la verbul *ago*, *-ere* „a mâna” (și frecventativul *agito*, *-are* „a mâna mereu, încoace și încolo”) s-a păstrat numai adj. *agilis*, **agilus* (> *ager*). Lat. *auris* „ureche” s-a conservat numai prin diminutivul *auricula* și, mai depărtate, verbele *audio*, *-ire* și *ausculta*, *-are*. *Avus* „bunic” există printr-un derivat cu suf. autohton *-uș* : *auș* (general

în aromână) și prin diminutivul *avunculus* (> *unchi*). De asemenea, *gallus* „cocoș” s-a perpetuat numai prin derivatul *gallina* (> *găină*), de la care și *gallinaceus* adj. „găinaț”. Lat. *lux* nu s-a păstrat, în schimb, derivatele acestuia sunt numeroase: *lucire*, cl. *lucēre* (> *luci*) (și *lucresco*, -ere, incoativ, rom. *lucește*), *lucor*, -orem (> *luoare*), *lucifer*, -erum (> *luceașăr*), **tralucire*, cl. *tralucere* (> *străluci*, cu prep. *stră* – analogic), *lucubro*, -are „a lucra în timpul nopții” (> *lucra*), *lumen*, -inis „lumină” (> *lume*), *luna* (> *lună*), *lunaticus* (> *lunatic*), **luminina* (> *lumină*), *luminaria* (> *lumânare*)^{iv}. După cum se vede din acest ultim exemplu, procedeul derivării nu e întotdeauna clar, mai ales în cazurile în care radicalul apare cu diverse variante.

Problema originii derivatelor, în latină sau pe teren romanic, a fost mult discutată și în lingvistica românească. Al. Graur și Th. Hristea, între mulți alții, au susținut mereu ideea derivării interne, chiar dacă în multe cazuri formele derivate se întâlnesc și în limba veche, precum și în alte limbi romanice, ori denumesc obiecte uzuale existente dintotdeauna în viața comunităților românești. Nu trebuie ignorat nici faptul că existența derivatelor atât în dacoromâna veche, cât și în dialectele din sudul Dunării e un criteriu util pentru precizarea moștenirii directe din latină^v.

În concluzie, există dovezi suficiente să susținem că vocabularul latin din română e organizat, de regulă, în familii lexicale etimologice, care exprimă raporturile de filiație directă dintre română și latină.

Note

ⁱ Romulus Todoran, *Contribuții de dialectologie română*, EȘE, București, 1984, p. 137

ⁱⁱ Cf. Al. Graur, *Încercare asupra fondului principal lexical al limbii române*, București, 1954, p. 153.

ⁱⁱⁱ I. Coteanu și Marius Sala, *Etimologia și limba română*, București, 1987, p. 17 – 20; în CDDE, *căsătoriu* ar descinde din lat. *casatorius*.

^{iv} Cf. Michel Bréal et Anatole Bailly, *Dictionnaire étymologique latin*, Paris, Hachette, 1885.

^v Pe larg, Marius Sala, în volumul citat mai sus, scris împreună cu I. Coteanu, la p. 94 ș. u.; v. și cele scrise de noi în introducerea la noua ediție a *Dicționarului etimologic* al lui Condrea și Densușianu, București, 2006, p. 14-15.